

Mateo Žagar
Zagreb

Prikaz knjige
BOSANČICA ILI HRVATSKA ĆIRILICA U SREDNJOJ DALMACIJI
Benedikte Zelić Bučan

Kada me je uoči predstavljanja ove knjige gđa Bajić-Žarko, ravnateljica splitskog Državnog arhiva, obavijestila da uskoro iz tiska izlazi nova knjiga poštovane gđe Benedikte Zelić-Bučan, odnosno da će se ponovno, nakon čak 30 godina, pojaviti u javnosti, znatno dopunjena i izmijenjena, i grafički osuvremenjena, iskreno sam se obradovao, ali i ponešto – iznenadio. Ta su radost i to iznenađenje povezani, i proistječu iz vlastite upućenosti u suvremeno stanje naše paleografije, na sva tri plana nacionalnih pisama. Gđa Zelić-Bučan u našim je prilikama posve iznimna znanstvena osobnost, i to ću ovim recima nastojati potkrijepiti.

Posljednjih pola stoljeća – u vremenu koje je, i ne samo u nas, obilježila opća nesklonost prema paleografskim istraživanjima (jer najveće su paleografije za sva nacionalna pisma napisane još u prvoj polovici XX. st.), a u našoj filologiji i sasvim neobična rezerviranost prema vlastitoj ćirilčkoj baštini, naša autorica je najozbiljniji istraživač hrvatskoga ćirilčkoga korpusa, i ne samo na srednjodalmatinskom prostoru na koji se ova knjiga odnosi. Kao predavač staroslavenskog jezika na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, što obuhvaća i tečajeve slavenske – glagoljičke i ćirilčke paleografije (uključujući i hrvatske inačice) vrlo često moram (s radošću što ipak postoje i suvremeni tekstovi), posezati za njezinim radovima. Mogu bez okolišanja istaknuti kako je gđa Zelić-Bučan u našoj kulturi kroz posljednjih pola stoljeća uspjela pronijeti žižak živog i kreativnog bavljenja ovim nacionalnim pismom - svojim minucioznim i pedantnim, istodobno obuhvatnim i osustavljenim, arhivarskim a odmah s tim i – paleografskim radom. Uvrstila se kronološki potkraj niza velikih ćirilčkopaleografskih imena, koji su snažno pomicali znanja o ovom našem pismu, Ćire Truhelke, Gregora Čremošnika, Vladimira Mošina, Josipa Vrane (da spomenem samo glavna imena), i danas svatko tko piše o bosančici (odnosno hrvatskoj ćirilici) mora, želi li biti

znanstveno čestit, konzultirati njezin znanstveni korpus. Koliko je meni poznato, a radovao bih se kad mi netko razuvjerio, ni u našoj historiografiji ni u filologiji Benedikta Zelić-Bučan nema nasljednika.

Zanemarenost ćiriličke sastavnice na obje spomenute trase ima višestruke razloge: **a)** svakako je jedan od njih još Jagićevo načelo, plod svoga vremena, da se pismenost tzv. »hrvatsko-srpske redakcije starocrkvenoslavenskog jezika«, dakle one nastale u najstarijim stoljećima južnoslavenske pismenosti (XII., XIII...?) i podjeli između Hrvata i Srba upravo po upotrebljavanom pismu: sav bi ćirilički korpus tako pripadao Srbima, a glagoljički Hrvatima. Takva slika isprva je vrijedila za spomenuta starija razdoblja... Stjecajem karakterističnih društvenih, pa onda i slavističkih, okolnosti, u drugoj polovici XIX. st. u ovom je dijelu Evrope jačala južnoslavenska svijest, koja se – kako smo svjedoci – vrlo brzo prometnula u velikosrpsku praksu. Jagićeva je podjela srednjovjekovne pismenosti takvima osobito odgovarala, i bili su je spremni proširiti sve do XIX. st. U svjetskoj je slavistici takva razdioba ostavila poprilično traga, i oni su zamjetni još i danas; **b)** Takva strukovna zanemarenost dopunjuje se i s posvemašnjim nepoznavanjem hrvatske ćiriličke tradicije u široj, osobito izvanstručnoj javnosti. Nije pretjerano reći kako se može osjetiti i stanoviti zazor, u osnovi od svega što dolazi s istoka, a ćirilica je – nema nikakve sumnje pismo izvorno bizantske tradicije, baš kao i glagoljica (upravo oni koji hrvatsku kulturu motre pojednostavljeno rado će se utjecati tzv. zapadnoj hipotezi o porijeklu ovoga pisma, iako je po svemu vidljivo kako se glagoljica po azbuci i ortografiji umnogome oslanja na grčko pisanje; slovna morfologija – danas u slavistici postoji suglasnost – ne podsjeća izravno ni na koji poznati nam grafijski sustav): Gotovo svake jeseni kad studentima prve godine hrvatskoga jezika napomenem da ćemo upoznavajući se sa slavenskim pismima, učiti i ćirilicu – nastane tajac pa i nevjerica. Ona se tek malčice ublaži kad im iznesem osnovne podatke o hrvatskoj ćiriličkoj baštini. Puno je stoga posla koji nam još valja obaviti da bi se takva slika izmijenila. U tom smislu naša je autorica – stalno ističem - uradila iznimno mnogo, no dalje i nije na njoj, nego na struci, kulturnoj i prosvjetnoj politici što će formirati mlade stručnjake, pa i na medijima, jer tek njihov veći broj i tek nova, svježija istraživanja – mogu promijeniti našu percepciju ćirilice.

Vrijeme će još svakako biti potrebno i da se među slavistima, katkad konzervativnima i sumnjičavima, uvriježi termin »hrvatska ćirilica«, za koji se vrlo gorljivo zauzima naša autorica. (Ovo izdanje koje danas promoviramo tako je i nazvano, i to u alternaciji s uvriježenim terminom »bosančica« koji je i stajao u naslovu prvog izdanja knjige.) Naziv »bosančica« autorica nije procijenila posve

udomaćenim i utvrđenim, iako je u prvom izdanju bila zapisala: »Kada je jedan termin u praksi već udomaćen i u nauci utvrđen njegov nutarnji sadržaj, pitanje je da li je bolje zadržati i dalje taj naziv ili pak praviti zbrku tragajući za preciznim nazivom, koji bi bio tačna oznaka njegova sadržaja, što u ostalom ne bi ni bilo u potpunosti moguće.«

Kada se razgrne bilo kakva politizacija ovog terminološkog problema (a u slavistici su se oduvijek odslikavala politička previranja), naziv »hrvatska ćirilica« ima – jamačno - dovoljno opravdanja. Ako se i pokaže da ima kodeksâ pisanih istim /ili pak vrlo sličnim/ ćiriličkim tipom, a da ne pripadaju hrvatskoj tradiciji (osobito onih iz XIV, XV. st., npr. *Čajničko evanđelje, Nikoljsko...*), to još uvijek ne znači da ime ne smijemo graditi na uvjerljivo dominantnom korpusu. Podsjetit ću još da se ni ime za hrvatsku inačicu glagoljice nije stabiliziralo: tradicionalno je najčešći termin – uglata glagoljica, no uglovi nisu ono po čemu je ona najosebujnija, naziva se i – ustavnom glagoljicom (pozivajući se na termin ćiriličke paleografije), a ima i primjera da je se zove – hrvatskom glagoljicom. Ovakvom se usporedbom kristalizira jedna poteškoća na kojoj ne treba inzistirati, ali je ipak valja spomenuti: može se naime učiniti da nadijevanje nacionalnog imena ne ističe dovoljno iznimne oblikovne i ortografske posebnosti, kao da može označiti i minimalno razlikovanje u odnosu na susjedna pisma (tako npr. Bugari pišu bugarskom ćirilicom, Makedonci makedonskom, Rusi ruskom, Srbi srpskom, a Hrvati – hrvatskom; i spomenuta bi argumentacija mogla biti dovoljnom za spomenuti odabir). Razlike su ipak između hrvatske ćirilice i svih ostalih daleko, daleko veće – osobito na azbučnom uređenju, ortografskoj dimenziji, tekstnom uređivanju svih grafijskih sredstava (grafetika), ali i u slovnoj morfologiji. Kako god bilo, ne mislim osobno da je pitanje imena najvažnije (premda je »ime znak«) – nikad njime nije moguće imenovati sve, uvijek nešto iskače iz uvriježenih običaja, uvijek se ondje prelamaju nastojanja izvan same filologije. Počiva ponajviše na dogovoru, a do dogovora će valjda jednom doći. Još je sada prilika upozoriti da bismo u odabiranju između termina »bosančica« (što ga je uveo još Ć. Truhelka) i »bosanica«, želimo li se držati tvorbenog sustava, trebali odabrati drugi, mlađi (»bosan-ica« kao i »ćiril-ica«, »latin-ica«; sufixi –*čica* procjenjuje se danas neplodnim, iako to ni potkraj XIX. st. nije morao biti;), dok su argumenti za uporabu prvoga - tradicijske naravi (tvoren prema modelu: *grana* – *gran-čica*; nije stoga točno, kako neki zauzimatelji za naziv »bosanica« tvrde, da se termin »bosančica« izvodi isključivo, deminutivnom motivacijom, iz osnove »Bosanka«). Toliko o imenu, kojemu je naša autorica posvetila novo potpoglavlje, koje dakle nije bilo u prvom izdanju, u završnom dijelu knjige »Naziv

pisma« (45-47), a u okviru poglavlja »Odnos hrvatske ćirilice (bosančice) prema drugim ćirilskim pismima.« (43-50).

Kroz prva tri poglavlja autorica je pošla od općega prema pojedinačnom: prvo je ponudila, također u odnosu na prvo izdanje proširen i osuvremenjen, pregled osnovnih osobina i nastanka hrvatske ćirilice (»Glavne značajke i postanak hrvatske ćirilice« 9-12). Podastire pritom temeljna tumačenja, i prema njima paleografsku literaturu, o stupnju »neobičnosti«, »razlikovnosti« ovog pisma, te o izvedenim procjenama kako takvo pismo imenovati. Teorijska paleografska literatura, podsjetio bih, uopće ne nudi specifikaciju: što je pismovna inačica, što je nacionalno pismo, što je pismovni tip, pismovna vrsta, pa i odatle poteškoće s takvim određenjem. Benedikta Zelić-Bučan pridružuje se onima koji začetke stvaranja hrvatske ćirilice stavljaju još u XII. st., i to u okvirima zetsko-humske pismenosti. Podsjetit ću, gđa Zelić-Bučan jasno je istaknula, i svojim radovima potkrepljivala (paleografskom raščlambom i analizom likovne komponente kodeksa), kako poznati kodeks *Miroslavljevo evanđelje* pripada upravo hrvatskoj kulturi, baš kao i zetsko-humska redakcija staroslavenskog jezika, kao i čitav taj prostor. Godinama »najstarija srpska knjiga« tako bi se trebala preimenovati u – hrvatsku. Budući da filologija u takvim tvrdnjama ipak mora slijediti iza povijesti, ja ću konačnu prosudbu proslijediti kolegama povjesničarima. Ipak, kad je posrijedi određivanje nacionalne pripadnosti srednjovjekovnih spomenika s tih prostora – vrlo je važno vrlo osjetljivo i tolerantno razmatranje, a ni kategoriju dvojnog, pa i višestrukog, pripadanja ne bismo trebali isključiti.

Kao što je dobro poznato, paleografija je znanstvena disciplina koje se poduhvaćaju i povjesničari i filolozi i kodikolozi: zajednički im je objekt motrenja i nastojanje da odrede inventar i prepoznati pravilnost oblikovnog razvoja slovnih oblika. Razlikuju ih ciljevi i metode, premda naposljetku prepleću svoja znanja.. Povjesničarima je ponajprije želja da na temelju stečenih znanja mogu datirati i ubicirati pojedini dokument, a filologe ponajviše zanima odnos prema jeziku, odnos grafema i fonema, a u novije vrijeme i posebnosti pismovne jezične organizacije, za pojedino pismo u određenom vremenu i mjestu. U praksi, takvu grubu podjelu nije moguće provesti: paleografe i jednog i drugog usmjerenja odlikuje upletanje u suprotno područje; istodobno – temeljni je rukopis, filološki ili povjesničarski, uvijek razaznatljiv. Tako je i kod naše autorice. Ogleda se to ponajviše u preciznom predočenju teritorijalne rasprostranjenosti pronađenih spomenika u Dalmaciji, dopunjeno korisnim povijesnim podacima – arhivarima dobro poznatima. Za pun opis pisma nužno je razumijevanje osnovnih jezikoslovnih (fonoloških i grafoloških) osnova ovog slavenskog

pisma, kako u doba kanonskih spomenika, tako i u hrvatskoj inačici. Iako bi lingvistički paleograf to zacijelo napravio drugačije, i naša je autorica tomu posve korektno udovoljila. (usp. npr. potpoglavlje »Glavne značajke hrvatske ćirilice«, 11-12).

Središnji dio knjige, pregled kroz korpus dalmatinskih ćiriličkih spomenika, organiziran je i s obzirom na vrijeme i s obzirom na mjesto nastanka (to je predočeno sve do detaljnosti – do zaselaka), a i s obzirom na tip pisma (ustavna, brzopisna ćirilica; tiskopis...). Bez strpljiva rada u arhivu takvo što ne bi bilo moguće. Mene je, kao specijalista za glagoljsku paleografiju, oduševila priložena karta razmještaja ćiriličkih spomenika. Na njoj se vidi i gustoća ćiriličke uporabe, i prostorna širina. Osobito mi je bilo zanimljivo vidjeti krajnje točke, na zapadu i na jugu. Pokazalo se tako da se ćirilicom pisalo i nešto zapadnije od poznate, dakako otprilične, linije rijeke Krke, koju je svojedobno Branko Fučić bio istaknuo kao granicu između područja, s desne (istočne) strane, gdje je dominirala ćirilica i područja, s lijeve (zapadne), gdje je prevladavala glagoljica – sve do Tribunja, Murtera, Pirovca; te da imamo ćiriličkih dokumenata i s Hvara (Sućuraj, natpis 1655, grad Hvar, upis rođenja u maticu 1628). O ukorijenjenosti ćirilice u Dalmaciji izvrsno svjedoče i podaci o njezinu poznavanju na područje tradicionalno glagoljaške – zadarske biskupije, a kako se često ističe – i na još širem hrvatskom prostoru (baš kao što se i glagoljica na ovim prostorima, u različitim omjerima s obzirom na stoljeća, dobro poznavala). Podsjetit ćemo i da gđa Zelić-Bučan ističe, kako je u okvirima Splitske nadbiskupije »pretežni (SIC, *naša op.*) dio župnika u to doba (početak XVIII. st.) pisao – bosančicom.« Kada pišu hrvatski – koriste se bosančicom, tek rijetko latinicom. Štoviše, franjevačko starješinstvo u Sinju odredilo je 1749. (a slično se ponovilo još i 1775. g.) učiteljima da svoje učenike – moraju (!) podučiti ovom narodnom pismu. Sve do 70-ih godina XIX. stoljeća, ističe autorica, matične knjige su se u nekim poljičkim župama vodile ovim »hrvatskim pismom«; od toga je prošlo tek nešto više od stotinu godina. Čini se dovoljno da uspomena izbljedi.

Odmah nakon prostornoga pregleda uslijedile su praktične napomene za snalaženje u ćiriličkim dalmatinskim tekstovima, poglavlje »Morfološke i pravopisne osobitosti« (27-36). Na temelju dobre upućenosti u sva tri regionalna tipa hrvatske ćirilice: bosansku, poljičku i dubrovačku (klasifikacija još prema Ivanu Berčiću), naša autorica je dokazala kako se takva podjela ne može uzeti bez ostatka. Naime, svojim je vlastitim istraživanjem naša autorica pokazala, i to je – rekao bih – najveći doprinos ove knjige, kako je dalmatinski prostor ipak znatno širi od samih Poljica (kamo se obično svrstava ćirilica u Dalmaciji), te

kako na cijelom tom prostoru nije postojala azbučna i morfološka jedinstvenost, osobito ne na području turske Dalmacije i makarske biskupije (u poljičkim dokumentima vidi se ipak znatno veća ujednačenost). Dokazala je tako, upravo kroz proučavanje označivanja palatalizacije u dalmatinskoj bosančici, i kako različiti načini označivanja palatalizacije, što ih je Berčić uzeo kao kriterij za teritorijalno i tipološko razlučivanje, ne mogu tomu biti osnovom: »Svi ti navedeni načini palatalizacije (osmeričnim i, jatom ispred ili iza suglasnika, đervom ispred suglasnika, kombinacijom gl/gn – prema talijanskom pravopisanju) isprepleću se vremenski i teritorijalno na čitavu području upotrebe bosančice u Dalmaciji.« (33)

Vrijedno je još napomenuti kako ćemo unutar ovoga poglavlja naći i pregled karakterističnih sličnosti slova; upravo je to velika pomoć čitatelju bosanici nevičnom. Tumačeći kurzivne zakonitosti razvoja slovnih linija (poteza), autorica će tako uputiti na postupna približavanja nekih oblika (npr. kod slova *a* i *c*, *g* i *p*, *jata* i *e...*). S druge pak strane upućuje i na slova koja su najmanje pretrpjela promjene: *v*, *e*, *ž*, *i*, *k*, *l*, *m*, *p*, *s*.

Pod pravopisnim uređivanjem, što čini posebno potpoglavlje, podrazumijeva se samo razina odnosa grafema i fonema, i pritom se motri: uporaba jerova, pisanje glasa *j*, bilježenje jotovanja suglasnika (na što smo maloprije i upozorili), prejotacija vokala, pisanje palatala *ć*, *đ*, *dž*; prejotiranih glasova *u*, *e* i *a* (*ju*, *je*, *ja*), slova »šta« koje se čita i kao *šć* i kao *ć* i kao *št*.

Svakom će slavenskom paleografu biti zanimljivo doznati da se jerovi u ovom kurzivnom ćiriličkom pismu, i to u varijanti za meki poluglas, pišu vrlo rijetko u XVI. st., a od XVII. st. više uopće ne. Zanimljivi su i svi načini kako se pisao glas *j*, itd. Upozorit ću i na oprez gđe Zelić-Bučan kada treba odlučiti koji je grafem označio koji fonem, osobito zbog različitih dijalekata u kojima se pišu ti dokumenti, npr. kod čakavizma, kod bliskosti glasova *ć* i *đ*, zamjene vokala *o* i *u*, umetanje vokala između u suglasničke skupine, obezvučenje ili pak ozvučenje suglasnika i sl. Takve će informacije povijesnim dijalektolozima biti iznimno vrijedne.

U potpoglavlju o pisanju brojeva (34-36), toliko karakterističnom i raznolikom u tekstovima slavenskih pisama, doznajemo da ni »brojni sustav bosančice nije jedinstven u čitavoj Dalmaciji«, a u čemu su posebnosti možemo vidjeti u priloženoj iscrpnoj i preglednoj tablici. I time je osnažila svoju tezu o složenosti grafijskog sustava hrvatske ćirilice na dalmatinskom prostoru.

I na samom kraju ne smijem propustiti istaknuti veliku tablicu bosaničke azbuke (tablica br. 1) »Rukopisni oblici slova u raznim krajevima Dalmacije«, s

obzirom na sve dalmatinske krajeve odakle potječu proučeni dokumenti: Poljica, Split, Splitska nadbiskupija (dakle šire područje), Makarska biskupija, muslimanski dokumenti za turskog vladanja u Dalmaciji, te majuskulna, ustavna slova iz tiska. Za sve regije navela je autorica i vrijeme njihove primjene, a uz svako slovo – prikazano u svoj različitosti – formirala je i idealan oblik, što je na metodološkom planu vrijedno svake pohvale.

Uoči posljednjeg dijela knjige, fotografija i transliteracije najvažnijih bosaničkih dokumenata s navedenih područja (njih 30 – što je također vrijednost za sebe), autorica je predložila i neke novine u načinu transliteracije. Svakako se slažemo s njom u isticanju transliteracije pred transkripcijom (radi čuvanja grafijskih osobina teksta), ali i upozoravamo kako su neka načela različita od prevladavajuće prakse pri objavljivanju glagoljičkih tekstova. Zanimljiv je tako prijedlog za transliteraciju slova »šta« (najviše za /šć/) – »s s kapićom« (inače je uvriježenije »c s kapićom«, koje opet gđa Zelić-Bučan piše za đerv). U glagoljici smo *đervom* pisali samo glas *j*, itd. Mislim nadalje da je dobar prijedlog da se slovo »ot_«, i nastalo prema grčkoj omezi (dakle dvostruko o), piše slovom o s natpisanom crticom, no crtica možda previše sugerira fonološku dužinu, pa bi možda »kapić« bila još primjerenija. No, to tek na razmišljanje. Ionako smo još uvijek, nažalost, daleko od jedinstvenih transliteracijskih načela, kako posebice za glagoljičke i ćiriličke tekstove, tako i obuhvatno za oba pisma. Potrebu za ujednačavanjem istaknula je i naša autorica, pa i sama tome pridonijela. Vrlo je pohvalno njezino inzistiranje da se poštuje raspored interpunkcije, izvorna kraćenja, obilježavanje apostrofa, te običaj da uz svaki objavljeni dokument s transliteracijom, ponudi i neke paleografske, pa i paleolingvističke opaske. Zbog raznolikosti korpusa to je doista bilo nužno.

Na samom kraju knjige autorica je uključila popis literature s 80 bibliografskih jedinica (128-131). Taj je popis doduše mogao biti i obuhvatniji i ažurniji, osobito kad su posrijedi slavistička/kroatistička imena i naslovi, kako strani tako i domaći. Čini se da je malo nedostajalo pa da imamo na jednom mjestu iscrpan popis, odakle bi svako daljnje istraživanje moralo poći. Ovako se moramo zadovoljiti samo s literaturom koja je autorici bila izravno nužna za pisanje ove vrlo vrijedne knjige, iako ona svojim sadržajnim i intencijskim (monografskim) formatom traži obuhvatniji zaključak sveukupnom literaturom.

Pri kraju ovog prikaza, istaknut ću još da je ova knjižica osebujna i po tome što je to prvi monografski prikaz jednog našeg kurzivnog pisma. U tome je ipak naša ćirilička paleografija doprla dalje negoli glagoljička. Kurzivni glagoljički

korpus, kojim djelimice raspolaže i splitski Povijesni arhiv, još čeka na takvu obradu.

Sve u svemu, osim samog velikog znanstvenog prinosa, ova je knjiga vrijedna i po tome što ju je pisala prava profesorska – učiteljska ruka: iz teksta izbijaju iskristalizirane tvrdnje, osustavljena koncepcija, smisao za razlikovanje u znanosti poznatoga od predočenih novosti. Jednakom snagom, a različitom usmjerenosti, ovu će knjigu uzimati u ruke i stručnjaci (ponajprije povjesničari i filolozi), ali i zainteresirani laici, kojih ima mnogo više nego što mi iz struke obično mislimo. I jedni i drugi, posve sam uvjeren, na veliko vlastito zadovoljstvo. Slika povijesti hrvatske pismenosti bit će im time znatno obogaćena. S obzirom na golemu znanstvenu prazninu i na rečeno zanimanje širom Hrvatske i u slavističkom svijetu, čini mi se da je naklada od svega 500 primjeraka i više nego premalena. S time se opet vežu i teškoće s knjižarskom distribucijskom mrežom, jer opravdani su strahovi da u našim okolnostima ova knjiga neće naći sve svoje zainteresirane čitatelje.

Na samom kraju iznimno je važno pohvaliti izdavača: Državni arhiv iz Splita i njegovu zauzetu ravnateljicu mr. Natašu Bajić Žarko. Za ovakav pothvat bilo je važno imati osjećaj za vrijednost a zanemarenost vlastite kulturne baštine, zahvalnost, uvažavanje i poštovanje prema svojoj dugogodišnjoj suradnici i njezinu bogatu radu. Nije nevažno da je knjiga iznimno lijepo grafički i likovno opremljena, što je za privlačnost knjige ovako vizualno zahtijevna sadržaja iznimno važno. Staze su to kojima bi valjalo krenuti, ili ih pak još utrti, i u drugim našim kulturnim ustanovama.